

Erik Borgman: het algemene belang van religie

Erik Borgman (1957) is hoogleraar publieke theologie aan de Universiteit van Tilburg, ook wel Tilburg University genoemd. Hij is lekendominicaan die van plan is om het indrukwekkende werk van de alom bekende theoloog Edward Schillebeeckx een fase verder te brengen. Borgman publiceerde tot nu toe onder meer *Wortelen in vaste grond* (2010), *Overlopen naar de barbaren* (2011) en in 2016 verschijnt *Alle dingen nieuw*. In alle religies en godsdiensten zien we een strijd tussen ‘vasthouden aan het verleden’ en ‘aanpassing aan het heden’, maar volgens Borgman is dat een simpele voorstelling van standpunten gebleken die tot een doodlopend spoor leidde. Maar wat dan wel? Dit artikel probeert zijn antwoord weer te geven en dat antwoord blijkt ook voor een visie op coaching van groot belang. Eerst enkele verduidelijkingen om misverstanden te voorkomen.

Allerlei gelovers

Termen als ‘religie’, ‘godsdienst’ en ‘ideologie’ liggen dicht bij elkaar. We kunnen en moeten ze onderscheiden, maar er is ook een duidelijke overeenkomst. Gemeenschappelijk is ongetwijfeld het menselijke vermogen om te geloven. Wie te kennen geeft ‘ik geloof’ heeft in heel wat kringen kans dat er schichtige blikken wisselen. Je hebt wat uit te leggen, en dat roep je ook op. Zeg je dat je gelooft in *iets* (x, ij of z) dan is er kans op ontspannen belangstelling (en op een gesprek), maar je schiet voor 100 % in de roos als je zegt dat je in *iemand* gelooft, bijvoorbeeld in iemand die iets onderneemt, in iemand die zorg nodig heeft of in iemand van wie je houdt. De wereld indelen in gelovers en niet-gelovers is dus een wat bekrompen insteek. Niet voor niets stelde Umberto Eco in een van zijn boeken de vraag: *Wat geloven we als we niet geloven?* En onzinnige vraag volgens Wittgenstein, maar desondanks wel een die te denken geeft. Een zeker geloof en vertrouwen is nodig om te kunnen leven.

Religieus geloven

Religieus geloven is de mogelijkheid open houden dat er een diepere werkelijkheid is dan die van de objectieve en objectiveerbare realiteiten, een werkelijkheid die wel ervaarbaar is maar niet echt bewijsbaar. “Geloof en rede zijn wel twee verschillende capaciteiten van ons denkvermogen: het zijn pogingen om ons te oriënteren in de wereld en de tijd”, concludeerde Mark van de Voorde in zijn boek *Over geloof en rede*. Dit geloven kan zich organiseren rondom een tastbare zaak, bijvoorbeeld een belangrijk boek. Christendom, Jodendom en Islam zijn boek-godsdiensten. Dat organiseren kan het karakter krijgen van een beweging, van een organisatie en zelfs van een institutie. Er komen op een gegeven moment aanwijzingen om op de *juiste* wijze te geloven. Dan wordt het tijd om van ‘godsdienst’ te spreken. En zoals in alle systemen, organisaties en instituties dreigt al spoedig het gevaar dat het systeem, de organisatie of de institutie belangrijker wordt dan de ervaring van het geloof. Een bepaalde verdediging van een identiteit is natuurlijk begrijpelijk en ook noodzakelijk, maar uitoefening van dwang en andere pervertering vond en vindt vaak genoeg plaats om de leer ‘zuiver’ te houden. Bij een ideologie is dat waarschijnlijk nog eerder het geval dan bij een godsdienst of institutionele religie, omdat een ideologie van politieke, economische, maatschappelijk, ecologische aard is, eveneens minder op feiten dan op aannames berust, maar juist de ervaring van een transcendentale en spirituele werkelijkheid mist. Kapitalisme, staatscommunisme, nationaalsocialisme en fascisme kun je zien als geperverteerde ideologieën. Terug naar het geloven en in dit geval zoals de theoloog Erik Borgman dat in een nieuwe uitdaging formuleert.

Onzinnig en toch van betekenis

In het tijdschrift *Devotionalia* publiceert de tekstschrijver Ivo de Wijs al vele jaren een litanie van Heiligenlevens; tot nu toe passeerden 140 heiligen de revue, tot nu toe een project van meer dan 20 jaren. Waarom doet zo iemand dat? De psychiater Robert Emile Abraham (Leiden) doet al vele jaren verslag van zijn onderzoek naar het kruisbeeld in de loop van de eeuwen. Welke diepe motivatie werkt hier? De bekende arabist en (!) PVV-Europarlementariër Hans Jansen (†) publiceerde in 2001 het boek *Het nut van God*. Welk nut? Wat is het nuttige van het feit dat mensen bereid zijn om voor hun godsdienst te moorden, desnoods via zelfmoord? Verdedigers van de evolutietheorie spannen zich continu in om aannemelijk te maken dat het logischer is dat het universum uit niets ontstond dan uit iets. Wat is het aannemelijk daarvan? Gerard van het Reve schreef in een omvangrijk document dat Christus in de gedaante van een ezel zou terugkeren. Hij vond ook dat er katholieke dieren waren. Was dat christelijke veinzerij? Mysticus, theoloog en psycholoog Stephen Boonzaaijer draagt al jaren in modern taalgebruik het Paas-epos voor, waarvan hij zegt dat het ons het universele drama van liefde, verraad, Godsvertrouwen en bodemloze Godverlatenheid schildert. Is dat zo en wie vindt dat ook? Deze opsomming van ‘gelovige fascinaties’ is gemakkelijk uit te breiden.

Volgens Ludwig Wittgenstein hebben we hier te maken met een aantal onzinnige uitspraken. Zinnig zijn de uitspraken die empirische vast te stellen zijn, en die zijn er in de opsomming te vinden, maar de vragen die daarbij gesteld worden, zijn onzinnig. Wordvoerders die Wittgensteins *Tractatus Logico Philosophicus* niet gelezen hebben, gaan er vaak vanuit dat onzinnige uitspraken dus betekenisloos zijn. Als Wittgenstein dat bedoeld zou hebben dan had hij zijn tractaat niet geschreven. Onzinnige uitspraken zijn volgens hem helemaal niet waardeloos. Ze horen inderdaad niet thuis in de orde van de constateerbare feiten, maar ze tonen iets onuitsprekelijks, en dat is de orde van het mystische en religieuze. Van het ‘geloven’ dus. Het onzinnige heeft betekenis. Dat is wel even wennen. Religies en godsdiensten zijn dus volgens hem onzinnige cultuurproducten die betekenisvol zijn. Ik ben het met Wittgenstein eens, al heb ik de soorten uitspraken/taalgebruik ooit wel anders benoemd, minder controversieel. Theologie Dorrothee Sölle zei het in *De Heenreis* zo: “Wij zijn bang van religie, omdat die duidt in plaats van waar te nemen. Religie konstateert niet dat er hongerige mensen zijn, maar duidt hen als onze broeders, die we laten verhongeren”.

Geloof heeft geen functie (?)

Erik Borgman moet niet veel hebben van het krimpbeleid van de katholieke Kerk (steeds minder kerken, parochies, minder vieringen, “omdat het niet anders kan”), want daarin ziet hij een ontwikkeling naar een gebrek aan ambitie en vertrouwen. Maar om welke ambitie gaat het dan? Borgman vindt immers ook dat het geloof *geen functie* heeft, geloof is in zichzelf goed, benadrukt hij, en heeft een eigen betekenis en moet niet herleid worden tot een functie. Wel betekenis maar geen functie dus? Terwijl zich dagelijks problemen voordoen die aangepakt zouden moeten worden? Zelfs als we in Borgman geloven, kan twijfel in beweging komen.

Zeker in de westerse wereld en vooral ook in Nederland is een ideologie werkzaam die zegt dat je pas volwaardig mens bent als je niemand nodig hebt, stelt de theoloog. Dan tel je mee als te respecteren persoonlijkheid. Vluchtelingen, zieken en gehandicapten, werklozen, bijstandsmoeders, voedselbankklanten, maar ook kinderen, studenten, en gepensioneerden krijgen dit predicaat dus meteen opgedrukt. Ze hebben anderen (nog) nodig. Maar wie wat breder en dieper nadenkt, onderkent al spoedig dat ook mensen op de arbeidsmarkt gezien kunnen worden als een probleem van onvolwaardigheid en dat ze ook zichzelf zo ervaren.

Iedereen is van alles maar vaak ook een probleem in dit opzicht. De gedachte dat het juist normaal en goed is om anderen nodig te hebben en voor anderen nodig willen zijn, is ver weg.

Een eventuele functie van religie en godsdienst om de wereld te veranderen, te verbeteren, goed te maken is een onmogelijkheid, ijdele hoop, een illusie. Een onhaalbare zelf-opdracht. Religies en godsdiensten, dus de religieus gelovigen, zijn immers gevangen van wat Borgman 'de mondialisering van de onverschilligheid' noemt. Die is niet te bestrijden. Maar betekent dat dan dat geloof samenvalt met machteloos toezien en berusten in onverschilligheid? Dat vindt Borgman juist niet. Ondanks het feit dat onze wereld niet verbonden is met God, werkt God in de wereld, is er een goddelijke werking, het Goede is er en gebeurt, en dat bestaat ook voor wie niet in hem geloven, dat maakt niet uit. Het Christendom moet dat zichtbaar maken, dat is de overtuiging van Borgman. Niet door een functie uit te oefenen of door zelf aan de wereld betekenis te geven, maar het omgekeerde: omdat de wereld betekenis blijkt te hebben en toont, daarom krijgen 'wij' betekenis.

Weer wat nieuwe twijfel. Maar waar en wanneer heeft de wereld betekenis? Om ons heen zien wij dat goede dingen gebeuren zonder eigenbelang, zelfs zonder agenda, en wat we kunnen doen is.....meedoen. Aansluiten bij het goede wat gebeurt. Geloven is zo gezien het goede meedoen. De apostelen hadden iets in Christus gezien dat hen greep en bond. Ze werden er volwaardig van. "Omdat ze geloofden, konden ze ontspannen kijken en inspelen op de vele problemen die zich aandienen", zegt Borgman. Ze gehoorzaamden aan iets wat hen als fundamenteel goed overkwam. Het goede onderkennen, erbij aansluiten, zichtbaar maken wat er moet gebeuren, ervaren aan anderen wat bindt en boeit om het goede te doen, en de uitwerking ervan doorvoelen. We hebben niet de machtige hand om de wereld beter te maken, maar we kunnen wel aansluiten bij opbouwende initiatieven. In een spreekbeurt in een klooster rondde Erik Borgman zijn voordracht af met deze woorden: "We kunnen mensen tot gevers maken. We kunnen hen zien als mensen die iets te bieden hebben, terwijl de wereld van hen af wil. Mensen zijn geen probleem, ze zijn perfectie dragers."

Goede wetenschap

Een jaar geleden verscheen weer een deel uit in de reeks *Annalen van het Thijmgenootschap*, namelijk een bundel artikelen over *De goede wetenschapper*, waarin Borgman verraste met een betoog over *Onvoorwaardelijke toewijding aan de onthulling van de waarheid. De religieuze dimensie van goede wetenschap*. De vraag naar goede wetenschap moet uitgebreid worden met de vraag in welke zin wetenschap maatschappelijk of cultureel een goed is. Wetenschap is gebaseerd op de overtuiging dat waarheid beter is dan illusie of leugen. Naar waarheid streven is daarom het intrinsiek doel van wetenschap en dus gaat het ook om toewijding aan dat doel. Toewijding is een gesecculariseerde variant van wat voorheen roeping werd genoemd. Borgman wijst erop dat het gericht zijn op waarheid een verwarrende strijd is, die eens gepresenteerd werd door goden en later door één God met afgoden en duivels. In die strijd moet de wetenschapper verantwoordelijkheid nemen voor zijn koers. In die bereidheid treden dan op genadige momenten invallen of ingevingen op die de koers versterken. Zo was het en zo is het nog steeds. De goede wetenschapper die daaraan bij wil dragen, weet dat achter onze kennis altijd weer nieuwe gezichtspunten en vragen opduiken en dat de volle waarheid in een onbekend verschieft ligt. Het perspectief op volle waarheid is wetenschappelijk gezien juist helemaal niet zinloos. Wie volle waarheid 'begin en einde' wil noemen of van Godskennis wil spreken, gebruikt beeldspraken waar niets mis mee is.

Literatuur

Robert Emil Abraham, *Het Kruisbeeld door de eeuwen*, Aalst 2014

Herwig Arts, *Wereldgodsdiensten allemaal gelijkwaardig?*, hs. 8 *Enkele criteria voor het waarheidsgehalte van godsdiensten*, Leuven 1993

Stephen Boonzaaijer, *Het Paas-epos. Het hart van het Paasmysterie*, Barneveld 2011

Nico Broers, *Achter Darwins Horizon*, Budel 2015

Edith Brugmans, *De zaak Reve*, in: *De ziel in de literatuur*, Nijmegen 2009

Hans Jansen, *Het nut van God*, Amsterdam 2001

Harminus Kuitert, *Over Religie. Aan de liefhebbers onder haar beoefenaars*, Baarn 2000

Ad Maas, *Communicatietheorie voor opvoeders en hulpverleners*, hs. 2. *Logika in verband met communicatie*, Baarn 1981

René Munnik, *Tonen wat niet gezegd kan worden – een collage over Wittgensteins Tractatus Logico – philosophicus*, in: *De ziel in de literatuur*, Nijmegen 2009

Herman van Praag, *Net voorbij de Rede. Over de homo religiosus*, Amsterdam 2014

Mark van de Voorde, *Over geloof en rede*, hs. 10 *Met geheel uw verstand*, Tiel 2008